

УДК 378.018.8:373.5011.3-051:811]:37.013.74

DOI: 10.31499/2307-4906.3.2019.190263

ВИЗНАЧЕННЯ СТАНУ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ ІНОЗЕМНИХ МОВ ДО ПОЛІКУЛЬТУРНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ

Галай Олена, старший викладач кафедри англійської мови та методики її навчання,
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.

ORCID: 0000-0001-6139-4726

E-mail: olena.halai@gmail.com

У статті подані результати діагностики стану готовності майбутніх вчителів іноземних мов до реалізації полікультурного виховання у навчально-виховному процесі. Подана характеристика критеріїв та рівнів готовності майбутніх вчителів іноземних мов до полікультурного виховання учнів загальноосвітніх шкіл. З'ясована нагальність створення комплексної методики підготовки майбутнього вчителя-філолога до формування в учнів культури міжнаціональних стосунків і водночас формування в них особливого інноваційного стилю мислення як здатності до втілення в освітній процес новітніх методик організації діяльності учнів.

Ключові слова: полікультурне виховання; виховання культури міжнаціональних стосунків; навчально-виховний процес; констатувальний експеримент; міжкультурна комунікація; контрольні та експериментальні групи; заклади освіти; майбутні вчителі іноземної мови.

DETERMINATION OF THE STATE OF FUTURE FOREIGN LANGUAGES TEACHERS' READINESS TO IMPLEMENT MULTICULTURAL EDUCATION

Halai Olena, Senior Lecturer of the Department of the English Language and Methods of Its Teaching, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.

ORCID: 0000-0001-6139-4726

E-mail: olena.halai@gmail.com

The article is aimed at the study of the current experience of future English teachers' training in terms of developing their culture of interethnic relationships. The criteria for determining the level of the English language students' culture of interethnic relations at the intermediate stage of higher education are revealed in the article. They include: general cultural training, concern for national culture, linguistic and country study capacity, readiness for generating the culture of interethnic relations. The criteria was used both when creating educational methods and for diagnosing the level of foreign languages students' culture of interethnic relations. The following methods were used for collecting quantitative information: survey, interviewing, essay-writing. According to the developed criterion approach, the levels of future English teacher's culture of interethnic relations are assessed on a scale of 3: the essential level (3 points), the fragmentary level (2 points), the elementary level (1 point). The analysis of the diagnostic section of the ascertaining stage of the study shows that the quantitative indicators at all three levels in all study groups are close in value. The evaluation of the data revealed both experimental and control groups' lack of theoretical preparedness on the problem of the study. Thus, the obtained results demonstrate that the students have an inadequate level of general cultural

training as well as the readiness for further implementation of the principles of culture of interethnic relations as a teacher of foreign languages. This allows to assert that traditional pedagogical technologies for generating the culture of interethnic relations is ineffective. Consequently, the next stage of the experimental work is the creation of the comprehensive methodology for training the future foreign languages teacher for generating the culture of interethnic relations among high school students and testing its effectiveness.

Keywords: *multicultural education; generating the culture of interethnic relations; educational process; ascertaining experiment; intercultural communication; control and experimental groups; educational institutions; future foreign language teachers.*

Соціокультурна та міжкультурна компетенції як компоненти змісту нової мовної освіти, яка забезпечується закладами освіти України, набувають все важливішого значення за останні роки. Одним із означених шляхів реалізації нових цілей, які поставлені перед агентами професійно-методичної підготовки майбутніх вчителів іноземних мов є розробка навчальних дисциплін зазначеної спеціалізації, спрямованих на формування та вдосконалення методичних вмінь розробляти навчальні програми та курси з міжкультурною та соціокультурною домінантою, використовуючи при цьому всі можливі навчально-виховні засоби.

Аналіз розвитку освіти у контексті гуманістичної, соціокультурної парадигми були основним предметом дослідження відомих вчених С. І. Гессена [6], М. Грушевського [7]. П. Наторпа [10], М. І. Пирогова [11], Важливого значення вітчизняні і зарубіжні дослідники надають саме підготовці нового покоління педагогічних кадрів, здатних цілеспрямовано здійснювати навчально-виховну діяльність в сучасних умовах багатонаціонального соціуму, зростаючої глобалізації суспільних відносин. Сутність психолого-педагогічної підготовки майбутніх педагогів розглядали в своїх працях А. М. Алексюк [1], Г. О. Балл [2], І. Д. Бех [3], Г. Жиру, І. А. Зязюн [8], С. Камінські, К. Крамш, Т. Кроул, С. О. Сисоєва [12].

Здійснення підготовки майбутніх вчителів іноземної мови до виховання в учнів культури міжнаціональних стосунків передбачає, в першу чергу, дослідження стану готовності майбутніх фахівців до реалізації полікультурного виховання в освітньому процесі; характеристику відповідних критеріїв та рівнів готовності майбутніх вчителів іноземних мов до реалізації полікультурного виховання учнів загальноосвітніх шкіл.

Тому, метою статті є огляд чинників, що сприяють підготовці майбутніх вчителів іноземних мов до формування в учнів культури міжнаціональних стосунків.

Вище зазначені завдання вирішувались нами в рамках констатувального експерименту. Для створення програми експерименту, а також для узагальнення отриманих даних та впровадження в освітню практику його результатів ми керувалися рекомендаціями, поданими у праці І. Д. Беґа та О. Л. Кононко «Наукові засади проведення експерименту» [4; 37]. Метою констатувального етапу експериментального дослідження стало визначення рівня культури міжнаціональних стосунків студентів на середньому етапі їх навчання у закладах вищої освіти, а також вивчення вже існуючого досвіду культурологічної підготовки майбутніх фахівців на факультеті іноземних мов. Для діагностики були визначені основні критерії загальнокультурного рівня студентів та стан міжкультурної соціалізації. Критерії та показники, що їм відповідають, наведені в таблиці 1.

Таблиця 1

№ п/п	Критерії	Показники
1.	Загальна соціокультурна та культурологічна підготовка	<ul style="list-style-type: none"> – володіння базовими знаннями про культуру як суспільне явище; – розуміння основних культурологічних закономірностей; – володіння загальнолюдськими цінностями і нормами культури; – усвідомлення різноманітності та варіативності культур, наявність знань про взаємодію між її різними видами; – розуміння ролі культури у становленні нового відкритого демократичного соціуму.
2.	Володіння основами національної культури	<ul style="list-style-type: none"> – знання головних складових національної культури; – усвідомлення місця і ролі національної культури в контексті інших світових культур; – наявність знань про специфіку етнокультури у полікультурному середовищі.
3.	Лінгвістична та країнознавча компетенції	<ul style="list-style-type: none"> – сприймання інших культур; – присутність позитивної мотивації, необхідної для вивчення інших культур; – розуміння значення мови як центру культури; – досвід міжкультурної інтеракції; – вміння знаходити спільне та відмінне в різноманітних культурах; – бажання вивчення та взаємозбагачення культур.
4.	Готовність майбутнього педагога до виховання в учнів культури міжнаціональних стосунків	<ul style="list-style-type: none"> – вміння пояснювати та обґрунтовувати значимість вивчення іноземної мови, знаходити відповідні засоби аргументації та мотивації; – усвідомлення можливості користування іноземною мовою як важливим засобом виховання в учнівській молоді культури міжнаціональних стосунків; – володіння змістом, методами та прийомами виховання культури міжнаціональних стосунків; – вміння організовувати міжкультурну взаємодію.

Вищезазначені критерії стали базовими при створенні навчально-виховної методики і для діагностики рівня культури міжнаціональних стосунків студентів факультету іноземних мов. Діагностика здійснювалась у групах III курсу факультету іноземних мов Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Як стверджував С. І. Гессен, «...про освіту в справжньому розумінні слова можна говорити лише там, де є культура» [6; 35]. Для виявлення рівня володіння загальними культурологічними концептами студентів в контрольних та в експериментальних групах на початковому етапі констатувального експерименту було застосовано метод анкетування. Метою запитань було виявити власну позицію респондентів і ставлення до проблеми міжкультурної вихованості. Студентам були запропоновані такі запитання:

1. Що, на Вашу думку, включає поняття «культура»?
2. Вкажіть якості, притаманні культурній людині.
3. Чи можете Ви назвати себе культурною людиною? Чому?
4. Чи можна мову назвати ядром культури?
5. Назвіть загальнолюдські цінності.

6. Чи є культура явищем сталим чи динамічним?

Аналіз отриманих даних виявив, що майже однакова кількість студентів контрольних (72,7 %) та експериментальних (73,4 %) груп не мали досить чіткого уявлення про сутність культури, тому що звели її до правил поведінки чи етикету, або ж ототожнювали культуру з літературою, мистецтвом, музикою, навіть пов'язували культуру з наявністю освіти та інтелекту. Серед зазначених якостей, які визначають культурну людину, були вказані такі: «поступається місцем пенсіонерам в громадському транспорті», «має пристойні манери», «не вживає лайливих слів». Запитання, пов'язане з місцем і роллю мови у складі культури викликало труднощі у великій кількості студентів – мова була зведена до побутового засобу спілкування. І лише небагато опитуваних висловили думку, що мова є центральним елементом культури, бо саме завдяки їй відбувається передача культурної спадщини від покоління до покоління, а також до інших народів.

Для визначення рівня володіння національною культурою ми спробували з'ясувати стан знань студентів про основні складові української культури (мови, народних традицій, національної символіки, відомих діячів культури). На думку П. Ф. Каптерєва, педагогічна діяльність на початковому етапі здійснюється на основі національного ідеалу, а вже потім трансформується у площину досягнення ідеалу загальнолюдського [9; 228]. Також ми намагалися визначити уявлення студентів про самобутність, своєрідність народної культури, про особливості національного менталітету як основи полікультурності. Студентам контрольних та експериментальних груп були запропоновані наступні запитання:

1. Яке Ваше ставлення до української культури?
2. Що, на Вашу думку, визначає приналежність до певної нації (єдина культура, спільна історія, єдина мова, спільна територія проживання)?
3. Яка мова є для Вас рідною?
4. Чи цікава Вам історія українського народу? Чому?
5. Назвіть державні символи України, відомих українських діячів минулого, українські народні свята.
6. Чи траплялось Вам приховувати своє етнічне походження? (якщо так – з яких причин)?

Аналіз отриманих відповідей показав, що досить високий відсоток студентів (54,4 % контрольних груп та 49,2 % експериментальних груп) демонструють зневажливе ставлення до української культури, що свідчить про недостатню сформованість у студентської молоді почуття причетності до української національної культури, а також низький рівень культурологічних знань і національної самосвідомості. Щодо другого запитання (аспекти приналежності до нації), найчастіше називали спільну територію проживання та громадянство в певній державі. Лише 24 % респондентів від загальної кількості опитуваних висловили думку, що приналежність до нації переважно визначає єдина мова та єдина культура. Одним із вагомих показників знання національної культури – знання національних символів. Маємо відзначити, що дане запитання не викликало труднощів у більшості респондентів: майже 79 % студентів назвали серед символів державний гімн, герб, прапор. Відповіді решти студентів були неповними.

Серед відомих діячів минулого найчастіше називали Т. Г. Шевченка,

Л. Українку, І. Я. Франка, М. Грушевського. Як бачимо, більшість опитуваних серед видатних українців називали, в основному, поетів, письменників, державних діячів, що свідчить про слабку обізнаність студентів про діячів національної науки, техніки, медицини, театрального, образотворчого та кіно мистецтва, що свідчить про неповне розуміння культури як явища в цілому та її складових елементів.

Отримані в результаті опитування дані свідчать переважно про фрагментарний рівень усвідомлення студентами фундаментальних понять щодо сутності національної культури. Отож, формування у студентської молоді концепту «національна культура» і компонентів, що входять до нього, мають надзвичайно велике значення, тому що вони сприяють адекватному засвоєнню особистістю соціального досвіду нації.

Крім того, ми намагалися дізнатися, чи були випадки приховування студентами свого етнічного походження, і виявили, що 3 % студентів періодично приховують свою національність. Щодо зазначених причин, що підштовхують студентів замовчувати свою національність, назвали «бажання перебувати серед більшості» та упереджене ставлення до представників їхньої національності.

Саме наступний крок констатувального етапу експериментального дослідження був спрямований на виявлення наявності в опитуваних студентів вмінь та навичок взаємодії з носіями інших культур, а саме: здатність демонструвати толерантність, повагу до представників інших народів, тобто виявити рівень навичок міжкультурної комунікації. На даному етапі було застосовано метод опитування. У таблиці 2 показані результати анкетування.

Таблиця 2

№ п/п	Запитання анкети	Погоджуюсь	Не погоджуюсь	Важко відповісти
1.	Багатонаціональність України збагачує її культуру	32,6 %	36,1 %	31,3 %
2.	Саме моральні якості є підставою для оцінки людини, а не її національність	40 %	31,1 %	28,9 %
3.	Не можна обмежувати права тих, хто знаходиться в меншості, і має нетипові погляди та поведінку	14,6 %	43,4 %	42 %
4.	Представник іншої культури, як правило, насторожує оточуючих	51,7 %	27,8 %	20,5 %
5.	Йти на поступки – означає проявляти слабкість	58,9 %	21,8 %	19,3 %
6.	Мені важко уявити, що моїм другом може стати людина іншої національності	24,4 %	45,3 %	30,3%

Загальний аналіз даних, отриманих під час опитування, а також групових та індивідуальних бесід, анкетування щодо визначення ставлення до носіїв інших культур, свідчить про суттєві розбіжності теоретичних знань та реальних проявів у більшості студентів у повсякденному житті.

На констатувальному етапі ми вважали за необхідне виявити, яку інформацію і яким шляхом студенти отримували про країни, мови яких вивчали, використавши метод інтерв'ю. Запропоновані студентам запитання дали нам змогу встановити, що вони дізнавались про культуру країн, мови яких вивчають, засобами телебачення, мас-медіа, подорожей, розповідей знайомих, що перебували за кордоном. Аналізуючи відповіді опитуваних, ми дізнались, що питання були звужені до побуту, повсякденного

життя, розваг, страв, моди. Ми також виявили, що інформація, яку вони отримали в такі способи – досить обмежена і далеко не завжди об'єктивна.

Мотивація вивчення іноземної мови досліджувалась методом написання творів-мініатюр «Чому я вивчаю іноземну мову?». Проаналізувавши письмові роботи студентів, ми виявили, що вивчення іноземних мов студенти здебільшого пов'язували: а) з отриманням престижної високооплачуваної роботи; б) з подальшим проживанням і працевлаштуванням за кордоном; в) з діяльністю перекладача; г) з бажанням працювати в загальноосвітніх школах; д) з спілкуванням з іноземцями, подорожами, розвагами; е) з читанням художньої літератури в оригіналі; є) з цікавістю про культуру країн, мови яких вивчаються.

Отже, високий відсоток студентів – 17,2 % студентів контрольних груп та 16,7 % експериментальних груп вивчають іноземні мови з метою отримання престижної роботи. Вони переконані, що знання іноземної мови нададуть їм переваги над іншими. Крім того, було виявлено, що 15,2 % опитуваних контрольних груп і 11,9 % експериментальних груп зовсім не пов'язують своє подальше життя з батьківщиною. У своїх творах вони зізнались, що життя в США, Канаді, Великій Британії, Австралії приваблює студентів більше, ніж життя в Україні.

Причиною вивчення іноземної мови для 9,7 % студентів контрольних груп і 12,7 % експериментальних груп – стати перекладачем. На думку цих студентів, ця професія для них є цікавою, важливою і корисною. Мріють перекладати доповіді на ділових зустрічах, розмови під час перебування за кордоном, документацію, книги, статті, фільми.

Відповіді студентів, які мають намір пов'язати вивчення англійської мови з професією шкільного вчителя, нечисельні – 7,9 % студентів контрольних груп і 8,1 % опитуваних експериментальних груп.

Отже, результати аналізу творів студентів дають нам можливість врахувати отриману інформацію для створення спеціальної методики, бо мотивація є основним показником професійної зацікавленості майбутніх учителів. Тому ми вважали за необхідне виявити пізнавальний інтерес студентів в процесі освоєння іноземної мови. Адже відсутність позитивної мотивації негативно впливає на навчання. У студентів формується відчуженість, виникає почуття нудьги, закріплюється байдужість до предмету. Все це створює серйозні ускладнення в процесі навчання. Коли ж є зацікавленість, студенти працюють з величезним бажанням, відчуваються комфортно, охоче й легко спілкуються.

Наступним етапом нашого експерименту стало дослідження стану готовності майбутніх фахівців до реалізації засад виховання культури міжнаціональних стосунків у навчально-виховному процесі. Адже ключовою фігурою майбутнього європейського суспільства є вчитель, який «відкритий до світу, поважає культури різних народів, спрямований на діалог культур з іншими культурами, мобільний у своєму розвитку та праці» [5; 77]. Тому ми переслідували наступні завдання:

- виявити, чи усвідомлюють майбутні педагоги необхідність виховання культури міжнаціональних стосунків як змістового та процесуального компонентів змісту освіти;
- з'ясувати, чи ознайомлені студенти з концептуальними засадами реалізації полікультурної освіти;

- виявити, чи вмiє на практицi майбутнiй педагог реалiзувати виховання в учнiв культури мiжнацiональних стосункiв.

Для дiагностики сформованостi готовностi майбутнiх вчителiв iноземної мови до виховання в учнiв культури мiжнацiональних стосункiв застосовувалися спецiально розробленi питання i використовувалися пiд час iнтерв'ювання. «З чим пов'язаний вибiр професiї вчителя?» – це запитання було першим у списку, так як воно визначає ставлення майбутнiх педагогiв до обраного фаху. «Чи вважається професiя вчителя престижною серед молодi?», «Яким повинен бути справжнiй вчитель?», «Чи вважаєте Ви, в системi пiдготовки майбутнiх вчителiв загальноосвiтньої школи неможливо змiни?». Три питання становлять один блок, тому що певнi аспекти вiдповiдей є взаємодоповнюючими.

«Чи реалiзуються в Україні засади полiкультурної освiти? Які навчальнi предмети мають культурологiчний та соцiокультурний аспекти?». Це питання є одним з основних у проведеному iнтерв'юванні, воно мiстить двi частини. Перша – пов'язана з теоретичною пiдготовкою, в той час як друга частина пов'язана з власною оцiнкою змiсту навчальних предметiв.

«Які засоби реалiзацiї виховання культури мiжнацiональних стосункiв Ви можете назвати?» – саме це питання виявилось найбільш складним для бiльшостi респондентiв. Воно вимагало компетентної оцiнки, власне, аналізу навчально-виховного процесу, а також врахування суб'єктивного досвiду. «Охарактеризуйте сутнiсть i дайте визначення поняттю «культура мiжнацiональних стосункiв». Це питання вимагало вiдповiдної теоретичної пiдготовленостi та сформованих уявлень про соцiум в цiлому та моделей поведiнки в ньому.

Оцiнка отриманих даних виявила як в експериментальних так i в контрольних групах недостатню теоретичну пiдготовленiсть респондентiв з проблеми дослiдження. 85 % респондентiв експериментальних груп та 88 % контрольних груп хотiли б отримати детальнiшу iнформацiю про зазначену проблему. 11 % експериментальних та 8 % контрольних груп вiдповiли, що не визначились. По 4 % опитаних в кожнiй з груп вважають свiй рiвень знань достатнiм.

Таким чином, у ходi констатувального етапу експериментального дослiдження ми отримали данi, які дозволили виявити рiвень сформованостi культури мiжнацiональних стосункiв студентiв на момент початку формування експерименту. Вiдповiдно до розробленого нами критерiального пiдходу ми оцiнили рiвнi мiжкультурної вихованостi майбутнiх педагогiв за трибальною системою.

Сутнiсний рiвень (3 бали) свiдчить про наявнiсть у студентiв ґрунтовних знань про культуру та її складовi елементи як системне соцiальне утворення, усвiдомлення значення культури для розвитку суспiльства i особистостi; визнання мови як ядра культури; розумiння ролi i мiсця нацiональної культури серед iнших свiтових культур, уявлення про спiльне та вiдмiнне мiж рiзними культурами. Представники цiєї групи демонстрували позитивну мотивацiю вивчення iноземної мови, вмiння та навички продуктивної взаємодiї з носiями рiзних культур; усвiдомлення можливостi використання iноземної мови як важливого засобу виховання культури мiжнацiональних стосункiв. Студенти виявили вмiння обґрунтовувати соцiокультурну значущiсть вивчення iноземної мови.

Фрагментарний рiвень (2 бали). Студенти володiли частковими знаннями про

культуру як суспільне явище, та мали труднощі щодо розуміння культурологічних закономірностей; виявили розуміння різноманітності культур, але недостатньо усвідомлювали роль і місце національної культури серед інших культур. Студенти цього рівня усвідомлювали на теоретичному рівні необхідність продуктивної взаємодії з носіями різних культур, але не виявили практичних навичок у міжкультурному спілкуванні. Студенти даної групи мали уявлення про можливості використання іноземної мови не лише, як засобу спілкування, а і як важливого засобу виховання, проте, вагалися щодо засобів аргументації, мотивації вивчення іноземних мов.

Початковий рівень (1 бал) був характерний для групи студентів, які виявили поверхові, розрізненні знання про культуру, базові цінності і норми культури; не усвідомлювали значення культури для становлення демократичного суспільства, громадянських якостей особистості. Такі студенти виявили невизначеність у системі особистісних цінностей щодо національної культури, розуміння її ролі і місця в системі інших світових культур. Позитивної мотивації вивчення іноземної мови (культури) у таких студентів не було виявлено. Студенти даної групи не усвідомлювали значущість взаємодії та взаємозбагачення культур ані на когнітивному рівні, ані в процесі взаємодії з носіями інших культур; вони виказали байдужість, зверхнє ставлення до інших культур, їх неприйняття. Студенти мали уявлення про потенційні виховні можливості іноземної мови, але не вміли аргументувати значимість вивчення іноземних мов для функціонування у полікультурному середовищі.

У результаті узагальнення оцінки сформованості культури міжнаціональних стосунків студентів контрольних та експериментальних груп ми зафіксували рівень сформованості міжкультурної вихованості студентів перед початком формувального експерименту. Результати ми наводимо в таблиці 3.

Таблиця 3

Рівні міжкультурної вихованості	Контрольні групи	Експериментальні групи
Сутнісний	23,6 %	24,3 %
Фрагментарний	48,5 %	48,9 %
Початковий	27,9 %	26,8 %

Аналіз діагностичного зрізу констатувального етапу дослідження, поданих у таблиці 3, свідчить про те, що кількісні показники на всіх трьох рівнях у всіх навчальних групах близькі за значенням. Кількісний показник сутнісного рівня в експериментальних групах на 0,7 % більший, ніж в контрольних. На фрагментарному рівні розбіжність між контрольними та експериментальними групами складає 0,4 %. Щодо початкового рівня, то даний показник в контрольних групах на 0,9 % більший відповідного показника в експериментальних групах. Результати виявились близькими за значенням.

Отже, отримані результати засвідчили, що студенти проміжного етапу навчання мали неадекватний вимогам сьогодення рівень як загальної культурологічної підготовки, так і готовності до реалізації засад виховання в учнів культури міжнаціональних стосунків в якості вчителя іноземних мов. Це дає можливість стверджувати, що виховання культури міжнаціональних стосунків за традиційними педагогічними технологіями виявилось неефективним. Метою формувального етапу

експериментальної роботи ми визначили створення комплексної методики підготовки майбутнього вчителя іноземних мов до формування в учнів культури міжнаціональних стосунків та перевірка її ефективності. Одним із шляхів удосконалення підготовки майбутніх вчителів іноземної мови у контексті впровадження полікультурного виховання ми вбачаємо у створенні спецкурсу «Основи культури міжнаціональних стосунків». Мета спецкурсу – сприяти підготовці майбутнього вчителя іноземної мови до формування в учнів загальноосвітньої школи культури міжнаціональних стосунків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексюк А. М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія: підручник. Київ: Либідь, 1998. 560 с.
2. Балл Г. О. Парадигма діалогу і проблеми прилучення до наукової культури. *Професійна освіта: педагогіка і психологія*. 1999. № 1. С. 336.
3. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. Київ: Либідь, 2003. Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. 344 с.
4. Бех І., Кононко О. Наукові засади проведення експерименту. *Рідна школа*, 2001. № 10. С. 36–40.
5. Вітвицька С. С. Основи педагогіки вищої школи: методичний посібник для студентів магістратури. Київ: Центр навчальної літератури, 2003. 336 с.
6. Гессен С. И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию. Москва: «Школа-Пресс», 1995. 448 с.
7. Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ: Товариство «Знання України», 1991. 240 с.
8. Зязюн І. А. Педагогіка добра: ідеали і реалії: наук.-метод. посіб. Київ: МАУП, 2000. 312 с.
9. Каптерев П. Ф. Избранные педагогические сочинения. Москва: Педагогика, 1982. 704.
10. Наторп П. Культура народа и культура личности. Шесть лекций / пер. с нем. Санкт-Петербург: Изд. О. Богдановой, 1912. 189 с.
11. Пирогов Н. И. Избранные педагогические сочинения. Москва: Педагогика, 1985. 496 с.
12. Сисоева С. О. Педагогічна творчість. Київ: Каравелла, 1998. 150 с.

REFERENCES

1. Aleksyuk, A. M. (1998). Pedagogika vyshchoi osvity Ukrainy. Istoriia. Teoriia: pidruchnyk. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
2. Bal, G. O. (1999). Paradyhma dialogu i problemy prylyuchennia do naukovoï kultury. *Profesiïna osvita: pedahohika i psykhologhiia, 1*, 336 [in Ukrainian].
3. Bekh, I. D. (2003). Vykhovannia osobystosti: in 2 books. Kyiv: Lybid, Book 2: Osobystisno oriientovanyi pidhid: naukovo-praktychni zasady [in Ukrainian].
4. Bekh, I., Kononko, O. (2001). Naukovi zasady provedennia eksperymentu. *Ridna shkola, 10*, 36–40 [in Ukrainian].
5. Vitvytska, S. S. (2003). Osnovy pedahohiky vyshchoi shkoly: metodychni posibnyk dlia studentiv mahistratury. Kyiv: Tsentr navchalnoi literatury [in Ukrainian].
6. Hessen, S. I. (1995). Osnovy pedagogiki. Vvedenie v pricladnuju filosofiju. Moscow: Shkola-Press [in Russian].
7. Hrushevskiy, M. S. (1991). Khoto taki ukrainsi i shcho vony khochut. Kyiv: Tovarystvo Znannia Ukrainy [in Ukrainian].
8. Ziaziun, I. A. (2000). Pedagogika dobra: idealy i realii. Kyiv: MAUP [in Ukrainian].
9. Kapterev, P. F. (1982). Izbrannyje pedagogicheskije sochinjenija. Moscow: Pedagogika [in Russian].
10. Natorp, P. (1912). Kultura naroda i kultura lichnosti. Shest Lektsyi [in Russian].
11. Pirogov, N. I. (1985). Izbrannyje pedagogicheskije sochinenija. Moscow: Pedagogika [in Russian].
12. Sysoieva, S. A. (1998). Pedahohichna tvorchist. Kyiv: Knyzhkove vydannia “Karavella” [in Ukrainian].